

ВІДГУК

**офіційного опонента,
кандидата юридичних наук Музики Марії Петрівни
на дисертацію Бордун-Комар Наталії Ігорівни
«Захист прав людини в Україні у контексті
основних типів праворозуміння»,
подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
за спеціальністю 12.00.12 – філософія права**

Актуальність теми дослідження. Стаття 3 Конституції України проголошує: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Одним із напрямів забезпечення реалізації прав людини є дієва їх охорона та захист у разі порушення. Питання захисту прав і свобод людини стоїть сьогодні особливо гостро, адже через збройний конфлікт на Сході України відбуваються численні порушення та заборони, які стосуються прав та свобод людини. Окрім цього, пандемія covid-19 і карантинні заходи також суттєво впливають на обмеження прав і свобод громадян. Ці проблеми та багато інших зумовлюють існування нагальної потреби переосмислення світоглядних, теоретичних та практичних основ захисту прав людини. Саме проблематиці захисту прав людини в Україні в контексті основних типів праворозуміння присвячене дисертаційне дослідження Бордун-Комар Наталії Ігорівни.

Слід визнати, що обрана тема є надзвичайно актуальною, оскільки постає необхідність у формуванні ефективних механізмів захисту прав людини в сучасній Україні. Адже стан захищеності й гарантованості основних прав людини та громадянина є суттєвим маркером рівня розвитку громадянського суспільства та побудови правової держави.

Сьогодні Україна переживає зміни у важливих сферах життя, зокрема й у правовій, тому варто чітко визначити, на яких ідейних засадах мають

відбуватися ці зміни. Загалом слід ствердити, зрештою це відстоює і дисертантка, що необхідно відмовитися від легістських установок правового захисту, принципу державо(групо)центризму, переосмислити роль та значущість принципів права, формувати систему правового захисту на засадах гуманістичної природно-правової традиції, яка характерна українській правовій культурі (с. 14).

Тематика дослідження актуалізується зміщенням центру ваги у сучасній філософії права і юриспруденції на користь людини, людських цінностей та контрастуючим із цим реальним станом системи захисту прав людини в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради НАВС (протокол № 9 від 26 квітня 2011 р.).

Дисертацію виконано відповідно до Закону України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 року, Національної стратегії розвитку освіти на 2012–2021 роки (Указ Президента України від 25 червня 2013 року № 344/2013), Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення органів внутрішніх справ України на період 2010–2014 роки (наказ МВС України від 29.07.2010 р. № 347); Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 року № 1393-р; планів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт МВС України, Національної академії внутрішніх справ та кафедри філософії права та юридичної логіки.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків, рекомендацій, сформульованих у дисертації. *Мета дисертаційної роботи полягає у філософсько-правовій концептуалізації методологічних підвалин удосконалення системи захисту прав людини в сучасній Україні з позицій легістського (законницького) та юридичного (природно-правового) типів праворозуміння. Відповідно до мети Бордун-Комар Наталія Ігорівна спробувала вирішити низку завдань, з-поміж яких основні такі: з'ясувати на основі аналізу вітчизняних і зарубіжних теоретико-правових, філософсько-правових,*

конституційно-правових напрацювань стан наукового розроблення проблеми захисту прав людини; сформувати методологічні засади для висвітлення дисертаційної проблеми, залучивши сучасні філософсько-правові підходи: антропологічний, комунікативний, феноменологічно-екзистенціальний, аксіологічний, природно-правовий, герменевтичний тощо; розкрити роль та значимість світоглядно-філософського підґрунтя захисту прав людини з позицій легістського та природно-правового підходів; з позицій антропологічно-аксіологічного підходу дослідити права людини на захист права як фундаментальну підставу збереження основ життя та розкрити сучасні тенденції розвитку філософії захисту прав людини; з природно-правових позицій проаналізувати ціннісно-сміслові характеристики європейських стандартів права як юридичної основи захисту прав людини; із застосуванням некласичного філософсько-правового бачення охарактеризувати національні механізми захисту прав людини, обґрунтувати необхідність зміни мислительних парадигм у їх трактуванні та застосуванні; розкрити правовий захист як втілення метафізично-аксіологічного виміру принципу верховенства права; крізь призму комунікативного та екзистенціального підходів дослідити феномен громадянського суспільства як суб'єкта захисту прав людини.

Структура роботи охоплює основні аспекти теми, відповідає меті і завданням. Вона дала змогу створити логічне, послідовне і завершене наукове дослідження.

Зміст дисертації складається зі вступу, трьох розділів, що включають вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та п'яти додатків. У вступі дисертанткою визначено актуальність теми роботи, а також її основні загальні характеристики.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми захисту прав людини в контексті основних типів праворозуміння» охарактеризовано ступінь наукового опрацювання проблеми захисту прав людини. Зокрема проаналізовано наукові праці, присвячені дослідженню поняття прав людини, їх сукупності, ознак та класифікації. Визначено, що представники юснатуралізму акцентують на суб'єктивності, універсальності,

наддержавності людських прав, на противагу правовому позитивізму, який ці права розглядає як надані державою, що стоїть вище людини.

Здійснено аналіз поглядів щодо концептуальних засад забезпечення прав людини, конституційних засад захисту прав людини, світоглядно-філософських і методологічних засад захисту прав людини. Обґрунтовано ідею необхідності переосмислення проблеми захисту прав людини з позицій сучасного гуманістичного світогляду й правового мислення.

Окремо опрацьовано наукові доробки, присвячені стандартам прав людини, характеристиці правозахисних засобів, державному механізму захисту прав людини, проблемам правозахисної політики сучасної України. Визначено, що концепт механізм захисту прав людини громадянського суспільства поки ще не розроблений вітчизняними правознавцями.

Окреслено методологічне підґрунтя дисертації. Доведено, що монопольне становище класичної методології в контексті легістського підходу негативно позначилося на дослідженні проблеми прав людини та їх захисту. Значно ефективнішим є розгляд проблеми захисту права з позицій юридичного (природно-правового) дискурсу чи парадигми права. Дослідження здійснено з позицій принципу взаємодоповненості філософсько-правових методів (антропологічного, аксіологічного, феноменологічно-екзистенціального, комунікативного, природно-правового, герменевтичного) з низкою загальнонаукових та спеціально-правових методів.

Поліметодологізм та комплексний підхід дав можливість дослідити проблему захисту прав людини не просто як сукупності норм, об'єднаних принципом державоцентризму, а як живий соціокультурний феномен, природа якого, смислове наповнення, сутність, структура, функції зумовлені рівнем розвитку особистісного «я» українця, історією, культурою, шкалою цінностей суспільства, його соціальними та політичними суперечностями, євроінтеграційними процесами, внутрішньою та зовнішньою політикою тощо.

У другому розділі дисертації «Філософсько-правове осмислення захисту прав людини крізь призму легістського та природно-правового підходів» висвітлюються світоглядно-філософські засади захисту прав людини,

особливості висвітлення права людини на захист з позицій антропологічного та аксіологічного підходів, розкривається його сутність як способу збереження основ людського буття. Визначено, що однією з причин неефективності захисту прав і свобод людини в Україні є державоцентристський світогляд, невідповідність легістського підходу вимогам загальнолюдських принципів і цінностей, невизнанням природних прав людини та необхідності їх захисту, що, в свою чергу, сформувало некоректне сприйняття і тлумачення норм ЄКПЛ, а також розуміння можливостей держави щодо захисту конвенційних прав.

Запропоновано розмежувати *державно-правові* засоби захисту прав людини, якими є всі ті засоби, що увідповіднені праву як принципів правової рівності, цінностям права, які тому і є правовими, і які використовуються державними органами та посадовими особами як суб'єктами правового захисту для припинення правопорушення або відновлення порушеного права, й *правозахисні засоби громадянського суспільства та його структур* - засоби, увідповіднені смислам та принципам права, його цінностям, і використовуються суб'єктами правового захисту громадянського суспільства для реалізації права людини на захист.

Доведено, що захист права з позицій антропологічно-аксіологічного підходу є глибоко гуманістичним феноменом, спрямованим на захист основ буття. Правозахисна діяльність виконує людинотворчу місію, оскільки ствержені та захищені права є запорукою становлення людини-особистості як повноцінного суб'єкта права. Без аксіологічного й ідеалістичного підходів до права, його метафізичності виявити людинотворчий, гуманістичний, духовний вимір захисту права неможливо.

Третій розділ «Концептуалізація захисту прав людини в сучасній Україні: необхідність зміни основних правових парадигм» присвячено аналізу стандартів прав людини як юридичної основи захисту прав людини в гуманістичному вимірі, висвітленню системно-діяльнісної сутності механізму захисту права з позицій неklasичних підходів, обґрунтуванню необхідності зміни парадигмальних підходів у розумінні та застосуванні механізму захисту прав людини. Розглянуто правовий захист як форму втілення ціннісно-

сміслового виміру верховенства права. Доведено, що гуманістичні засади правозахисної політики мають стосуватися всіх елементів системи захисту прав людини: і законодавства, і правозахисної діяльності практичної, всіх суб'єктів та інституцій, які покликані цю політику здійснювати. Вся правозахисна система має бути такою за суттю, а не за формою. Ця система має ґрунтуватися на праві, відповідати принципам права, розвиватися відповідно до них, оскільки поза ними вона перестає бути правовим явищем. Окреслено роль громадянського суспільства у захисті прав людини як суб'єкта ствердження реального народовладдя, відновлення республіканізму, наповнення його реальним змістом.

У висновках сформульовані найсуттєвіші положення про результати дослідження, обґрунтовано його новизну, висвітлено пропозиції дисертантки щодо захисту прав людини в Україні у контексті основних типів праворозуміння.

На особливу увагу заслуговує використання авторкою концепту *механізму захисту прав людини громадянського суспільства*, який нашими правознавцями не розроблений. Під механізмом захисту прав людини громадянського суспільства запропоновано розуміти як юридичні, так і не юридичні (політичні, соціально-економічні, ідеологічні тощо) засоби і способи, використані для забезпечення, припинення порушення та відновлення прав людини (с. 69).

Слушно відзначає дисертантка, що вирішення проблеми правового захисту неможливе без формування розвиненого чисельного громадянського суспільства, яке стане суб'єктом ствердження реального народовладдя, відновлення республіканізму, наповнення його реальним змістом. Слід погодитися із пропозицією щодо закріплення в Конституції України статті в наступній редакції: «Правозахисні організації здійснюють контроль за забезпеченням прав людини органами місцевого самоврядування, державними органами та їх посадовими особами, а також мають право законодавчої ініціативи» (с. 207).

Не викликає заперечень твердження, що принцип верховенства права як концентроване втілення та вираження правових стандартів є найбільш

ефективним методом захисту прав людини. В сучасній Україні існує нагальна необхідність реально підняти роль і значимість підпринципів верховенства права у правовому захисті, зробити їх його непорушною основою, що свідчитиме про гуманістичність правосуддя й включення правового розвитку сучасної України в європейський правовий простір, до якого завжди тяжіла своїми природно-правовими засадами українська правова традиція (с.с. 209-210).

Вдало сформована структура дисертаційного дослідження дозволила всесторонньо дослідити предмет роботи, чітко простежити думку авторки щодо захисту прав людини в Україні у контексті основних типів праворозуміння.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що представлена робота є першим в українській філософсько-правовій науці комплексним дисертаційним дослідженням проблеми захисту прав людини з позицій основних філософсько-правових дискурсів. Більшість положень, що винесені на захист, належним чином обґрунтовані на сторінках роботи. Зокрема, дисертанткою *вперше*:

- досліджено проблему захисту прав людини крізь призму основних філософсько-правових дискурсів: легістського (законницького) та юридичного (природно-правового);
- встановлено, що неефективність захисту прав людини в сучасній Україні спричинена в значній мірі домінуванням законницького розуміння права, його стереотипів та кодів, ототожнення права із законом, що зумовило істотну розбалансованість законодавства, яке «адаптувалося» до європейських стандартів, та правозахисної діяльності, орієнтованої на «букву закону». Оскільки система захисту прав людини законодавством не вичерпується, приводити у відповідність зі стандартами права, його цінностями та смислами необхідно всі її складові, а не лише законодавство, що органічно впливає з легістського підходу; правовий захист є органічною цілісною системою, де всі елементи тісно взаємопов'язані, взаємозалежні і мають бути правовими за суттю, а не лише по формі; принцип верховенства права як концентроване втілення та вираження правових стандартів є найбільш ефективним методом

захисту прав людини;

- оскільки з позицій легізму поняття *правозахисні засоби* та *законні засоби захисту* ототожнено, запропоновано ці поняття розмежовувати. Правозахисні засоби – це засоби, увідповіднені правовим смислам, цінностям та принципам, спрямовані на відновлення порушеного права; аналогічно запропоновано розмежувати засоби захисту прав людини на: *державно-правові засоби захисту прав людини* та *правозахисні засоби громадянського суспільства та його структур*; в контексті легістського підходу *механізм захисту права* є таким лише *за формою*, запропоновано правовий механізм захисту прав людини відрізнити від псевдоправового, який лише формально нагадує правове явище. *Механізм захисту прав людини* в широкому розумінні є правовими за суттю, а не лише за формою, діяльністю суб'єктів захисту, засобами та соціальними умовами, що визначають правозахисну процедуру;

- з'ясовано, що неефективність української правозахисної політики значною мірою зумовлена державо(групо)центризмом влади, як базовим принципом легізму, відсутністю реального народовладдя, що зумовило масове порушення прав людини;

- обґрунтовано, що реформування механізму захисту прав людини не може зводитись до структурних, зовнішньо-формальних змін, необхідне здійснення *докорінної зміни світоглядно-ментальних настанов* для суб'єктів правового захисту, зміна репресивної настанови на гуманістичну, правозахисну, що зумовить наповнення цього механізму правовим змістом; без ствердження народовладдя, формування зрілого громадянського суспільства зміни в судовій системі будуть частковими, позірними, незалежне правосуддя не відбудеться. Найважливішим при реформуванні суддівського корпусу є виявлення морально зрілих, у світоглядному плані гуманістично та патріотично налаштованих фахівців-правників, а не просто структурна реорганізація судової системи і зміна облич;

удосконалено:

- трактування української моделі омбудсмана, яка не може вважатися сильною, оскільки його діяльність в Україні носить рекомендаційний характер,

тобто, не є імперативною, тому ефективність його діяльності невисока, оскільки рекомендації певним державним органом до уваги можуть бути не взяті;

дістало подальший розвиток:

– положення про істотну значимість природно-правових та духовно-культурних основ правозахисної діяльності;

– твердження, що для подолання масового порушення прав людини в сучасній Україні мають бути інтенсифіковані процеси становлення людини – особистості, яка здатна стати повноцінним суб'єктом права. Цьому мають сприяти продумана державна політика та практичні зусилля громадянського суспільства, поширення в суспільстві гуманістичного світогляду, провідною ідеєю якого стала б ідея державної влади як найманого працівника народу тощо.

Отже, положення, результати та висновки, заявлені дисертанткою як такі, що містять наукову новизну, достатньо точно відзначені у вступі до роботи, авторефераті дисертації, викладені в розділах основної частини дисертаційного дослідження.

Ознайомлення з дисертацією, авторефератом і друківаними працями авторки дозволяє стверджувати, що результати дослідження відзначаються науковою новизною, яка представлена раніше незахищеними у філософсько-правовій науці теоретичними положеннями, що виводять на якісно новий рівень дослідження захисту прав людини.

Значення результатів дослідження для науки і практики обумовлюється тим, що теоретичні положення і практичні рекомендації, які знайшли своє відображення у дисертації, можуть використовуватися у правотворчому процесі (при формуванні концептуальних засад нормативно-правових актів, удосконалення чинного законодавства в галузі забезпечення та захисту прав людини), в правозастосовній діяльності (окремі висновки та пропозиції використано у роботі органів судової влади (Довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження, видана Дрогобицьким міськрайонним судом Львівської області від 14 червня 2021 року №7/229/2021р.)), у науково-дослідній діяльності та в освітньому процесі

(окремі результати дослідження впроваджені у навчально-виховний процес (Довідка про використання в навчальному процесі результатів наукового дослідження Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету "Львівська політехніка" від 17.06.2021р. № 67-01-1112)).

Повнота викладу положень дисертації в опублікованих працях.

Основні результати дослідження викладено у 19 публікаціях, із них: п'ять статей – у виданнях, визначених МОН України як фахові; 1 стаття – в іноземному виданні; 13 – тези доповідей.

Автореферат дисертації ідентичний за змістом основним положенням тексту дисертації.

Вищевикладене дає підстави для висновку, що дисертація є завершеною науково-дослідною роботою, яка за своїм призначенням і змістом відповідає встановленим нормативним вимогам.

Попри ряд цікавих та успішних здобутків авторки, роботі властиві і деякі погрішності та недопрацювання. Зокрема:

1) Авторкою неодноразово вживано поняття «правова реальність», правовий захист розглядається як його невід'ємна частина (підр. 1.1; 2.1; 3.2), але авторка не пояснює цього поняття, не дає його визначення. Воно напрацьовано у філософсько-правовій літературі. Зокрема, відома монографія С.Максимова «Правовая реальность: опыт философского осмысления», пізніші роботи наших філософів права теж були присвячені окремим аспектам цієї проблеми. Мабуть, було б доцільно все-таки прояснити цей концепт, показати в якому значенні він вживається, оскільки значна частина наших правознавців донині до правової реальності відносять найперше законодавство, дехто – ще правозастосування, дехто ототожнює його із правовою дійсністю. Бажано було б таке поняття чіткіше окреслити, показати його співвідношення з поняттями права, правової системи, правової дійсності тощо. Тим паче, що роботою можуть цікавитися не лише філософи права, її можуть представники інших галузей правового знання, треба, щоб і їм був зрозумілим її зміст, поняття, різні положення тощо;

2) Не зовсім зрозуміло із тексту роботи, як співвідносяться механізм захисту прав людини та система захисту прав людини, чи тотожні вони по змісту (с.с. 134-137). Якщо не тотожні, то як їх розмежувати, по якому критерію? В науковій літературі зустрічаються різні наукові позиції з цього приводу. Хотілося б, щоб авторка уточнила свою позицію.

3) В тексті роботи підр. 3.1 є гарна цитата одного із зарубіжних філософів права: «Оскільки основним елементом правової системи є людина, то реформування правової системи має розпочатися з реформування, докорінних змін в правовій свідомості та мисленні цієї людини – і юриста - фахівця, і пересічної людини – суб'єкта права. /.../ стає зрозуміло, наскільки велику роботу належить виконати суспільству у справі творення, формування нового суб'єкта права – ніякі структурні перебудови нічого істотного в правовій системі змінити не здатні без нового суб'єкта права, що має стати найяскравішим втіленням новітньої України» (С.Архипов. Суб'єкт права., с. 167). Авторка слушно акцентує: «Аналогічно і у випадку правозахисної діяльності – без зрілого суб'єкта права вона неможлива, якщо можлива, то дуже частково, або ж взагалі як позірність правового захисту, що ми, на жаль, часто можемо спостерігати нині. А це свідчення того, що в цьому напрямі правове реформування України не відбулося, ця робота іще попереду». Думка дуже правильна. В роботі є підрозділ про громадянське суспільство як суб'єкта захисту права. І немає підрозділу про людину як суб'єкта захисту права. Думаю, що такий підрозділ міг би дуже добре доповнити дане дослідження. Дисертантка в різних місцях роботи проводить ідею про формування гуманістичного мислення та світогляду, а можна було б просто зробити окремий підрозділ, присвячений людині як захисникові права і він не був би зайвим.

4) Роботі властиві і окремі недопрацювання формального плану, подекуди трапляються граматичні помилки, стилістичні, неточності в оформленні списку використаних джерел тощо, але ці дрібні погрішності загалом не применшують цінності роботи в науково-теоретичному плані.

В цілому висловлені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації та носять дискусійний характер. Дисертантка запропонувала низку положень, що містять обґрунтовані та нові, ще не захищені дослідницькі результати в галузі філософсько-правових наукових розробок.

Висновок про відповідність дисертації вимогам Порядку присудження наукових ступенів. На підставі вищевикладеного вважаю, що дисертація Бордун-Комар Наталії Ігорівни «Захист прав людини в Україні у контексті основних типів праворозуміння» є завершеною науковою працею, виконаною на актуальну тему та з наявністю елементів новизни, що містить вагомий для науки філософії права результати.

Робота відповідає вимогам п.п. 9, 11, 12, 13 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567. Автор дисертації Бордун-Комар Наталія Ігорівна заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.12 – філософія права.

Офіційний опонент:

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії права
та кримінально-процесуальної діяльності
Національної академії
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

М.П. Музика

